

UOT: 338.23, 338.43

AQROBİZNES MÜHİTİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sarvan Elxan oğlu Cəfərov

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı
e-mail: sarvan_jafarov@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə biznes mühitinin strukturu və aqrar sahədə onun xüsusiyyətləri açıqlanır. Kənd təsərrüfatı istehsalının dinamik inkişafının vacib şərtlərindən biri kimi bu sahədə işgüzar fəaliyyət üçün əlverişli şərait yaradılmasının rolu göstərilir. Əsas diqqət aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə müxtəlif yanaşmaların təhlilinə yönəldilir. Bu istiqamətdə araşdırmaların nəticəsində müvafiq ümumiləşdirmələr aparılır.

Açar sözlər: biznes mühiti, aqrar sahə, aqrobiznes, biznes mühitinin komponentləri, biznes mühitinin tipləri, metodologiya, investisiya.

Giriş

Biznes mühiti iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi aqrar sektorda da işgüzar fəaliyyətin təşkili və həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdən biri kimi çıxış edir. Kənd təsərrüfatı və texnoloji cəhətdən onunla bağlı olan sahələrdə əlverişli işgüzar fəaliyyət şəraitini təmin edən institutların və mexanizmlərin yaradılması xərclərin səviyyəsinin aşağı salınmasına, istehsal olunan məhsulların həcmnin artırılmasına və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərməklə rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edir. Əlverişli biznes mühitinin yaradılması aqrar sahəyə cəlb edilən investisiyaların miqyasının genişlənməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd edilənləri nəzərə almaqla aqrobiznes mühitinin ardıcıl surətdə yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlərin həlli aktual vəzifəyə çevrilir. Bu istiqamətdə müvafiq tədbirlər sisteminin formalaşdırılması və reallaşdırılması baxımından biznes mühitinin dəyərləndirilməsinə səmərəli metodiki yanaşmaların tətbiqinə zərurət meydana gəlir.

Məqalədə aqrobiznes sferasında biznes mühitinin dəyərləndirilməsinə yanaşmaların müqayisəli təhlili aparılır və onların araşdırma praktikasında istifadəsi imkanları açıqlanır. Bununla əlaqədar öncə aqrobiznes mühitinin ümumi səciyyəsi və strukturuna dair məsələlərə baxılmasına da ehtiyac yaranmışdır.

Biznes mühiti və aqrar sahədə onun xüsusiyyətləri

Elmi ədəbiyyatda biznes mühiti termininin hamılıqla qəbul olunmuş vahid tərifinə mövcud deyil. Nisbətən geniş yayılmış yanaşmaya uyğun olaraq biznes mühiti şirkətlərin işinə təsir edən bütün daxili və xarici amillərin məcmusudur. Bu halda əslində qeyd edilən amillərin təşkilati-iqtisadi formasından asılı olmayaraq biznesin bütün formalarına təsirindən söhbət getdiyi nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, biznes mühiti daxili və xarici amillərin işgüzar fəaliyyətin bütün növlərinə təsirini əhatə edir. Həmin amillər işgüzar fəaliyyətə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərə bilər.

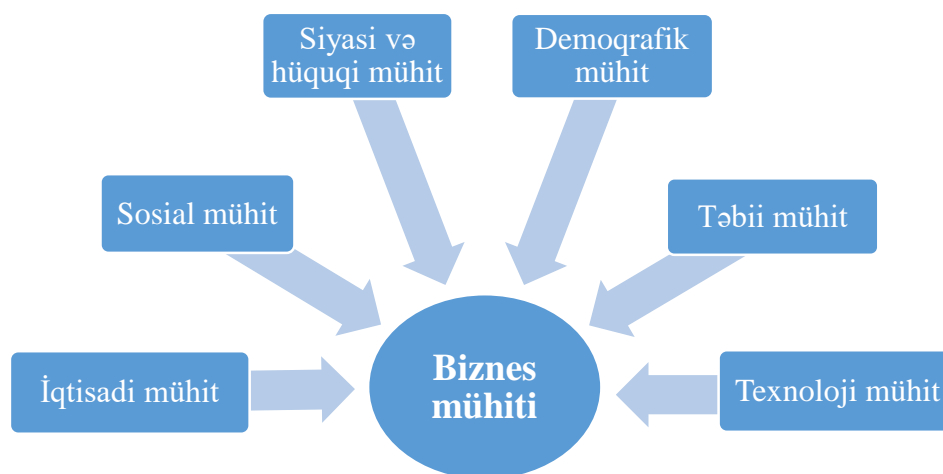
Biznesin nəticələrinə qeyd edilən təsirlər mənfi və ya müsbət olur. Biznes mühitinin təsiri elə miqyasda ola bilər ki, işgüzar fəaliyyəti əsaslı surətdə genişləndirməyə və ya onu dayandıрмаğa və yeni sahəyə keçməyə ehtiyac yaranmış olsun. Bu baxımdan tədqiqatlarda biznes mühitinin bir tərəfdən biznes sahəsində fəaliyyət üçün təhlükə və problemlər yaratdığı, digər tərəfdən isə irəliləyişlər və artım üçün fürsətlər formalaşdırdığı vurğulanır (1).

Biznes mühiti işgüzar fəaliyyətə təsir göstərən daxili və xarici qüvvələrin təsirini əhatə edir. Buna uyğun olaraq biznes mühitinin daxili və xarici tipləri fərqləndirilir. Daxili mühit elementlərinə biznes fəaliyyətində istifadə edilən insan resursları, bütün növ fiziki aktivlər, texnoloji resurslar, maliyyə resursları, idarəetmə üsulları aid edilir. Xarici mühit biznes vahidinin formal sərhədlərindən kənarında formalaşan elementlərdən təşkil olunur. Xarici mühit biznes vahidini əhatə edən və onun fəaliyyət nəticələrinə təsir göstərən şərtlərin, qaydaların və şəraitin məcmusunu əhatə edir. Subyekt baxımından xarici mühitə biznes vahidinin həyata keçirdiyi əməliyyatlara bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olan şəxslər, təşkilatlar, dövlət orqanları və digər institutlar aid edilir.

Biznesin xarici mühitində mikromühit və makromühit elementləri də fərqləndirilir. Mikromühit elementlərinə fəaliyyəti biznes vahidinə təsir göstərən mikroiqtisadi subyektlər (malgöndərənlər, rəqiblər və s.), makromühit elementlərinə isə biznes vahidinin nəzarət edə bilmədiyi, lakin onun fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərə bilən qüvvələr aid edilir. Bir qayda olaraq biznes vahidləri özlərinin fəaliyyətində həmin qüvvələrə uyğunlaşmalıdırlar.

Biznes mühitini təşkil edən elementlərin ümumilikdə 6 əsas komponenti formalaşdırdığını demək mümkündür (*Şəkil 1*).

Şəkil 1. Biznes mühitinin komponentləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İqtisadi mühit biznes vahidini əhatə edən ümumi iqtisadi vəziyyətlə səciyyələnir. Bizneslə məşğul olan hər bir subyektin fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatında dinamikanın təsirinə, habelə formalaşmış olan rəqabət şəraitinin təsirinə məruz qalır.

Sosial mühit biznesin makromühiti ilə bağlıdır. Hər bir biznes vahidi fəaliyyət məkanında təşəkkül tapmış sosial əməlləri nəzərə almalıdır. Sosial məsuliyyət biznes etikasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul olunur.

Siyasi və hüquqi mühit biznesin fəaliyyətdə olduğu ölkənin hökumətinin fəaliyyəti ilə formalaşır. Hökumətin siyasəti, müvafiq istiqamətdə qəbul etdiyi qanunvericilik aktları işgüzar fəaliyyətə həm mənfəi və həm də müsbət təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, bu təsir bir çox hallarda əhəmiyyətli miqyaslar alır.

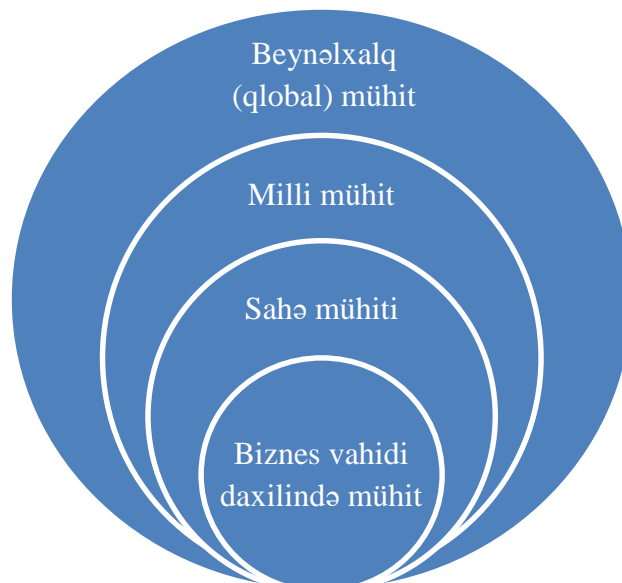
Texnoloji mühit biznes vahidlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin başlıca amili kimi çıxış edir. Müasir şəraitdə innovativ texnologiyalar məhsuldarlığın yüksəldilməsi və istehsal xərclərinin səviyyəsinin aşağı salınmasının zəruri şərtinə çevrilir. Bununla əlaqədar biznes fəaliyyətinin bütün seqmentlərində modern texnologiyalara əlyətərliliyin təmin olunması əsas prioritetə çevrilir.

Demografik mühit - əhalinin artım vəziyyəti, onun ümumi sayı, sıxlığı, texnoloji vərdişləri, kənd və şəhər rayonları arasında bölgüsü biznesə təsir gücünə malikdir. Bu amillər həm istehsal olunan məhsullara tələb və təklifin nisbətinin formalaşmasında, həm də istehsalın ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təminatı, məhsuldarlığın zəruri səviyyəsinə nail olunma baxımından mühüm rol oynaya bilər.

Təbii mühit özündə coğrafi və iqtisadi resursları birləşdirməklə biznesin ən ümumi əsaslarından biri kimi onun nəticələrinə təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, bu amilin rolu xammal istehsalı, habelə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahələrində xüsusilə yüksəkdir. Zəngin və əlverişli təbii mühit səmərəli biznes fəaliyyətinin miqyaslarının genişlənməsinə meydan açmaqla yanaşı, həm də ətraf mühitin qorunması sahəsində məsuliyyət məsələlərini önə çəkir.

Bizim tədqiqatın predmeti baxımından biznes mühiti tiplərinin əhatə dairəsinin miqyaslarına görə təsnifatı da maraqlıdır. Bu meyara uyğun olaraq biznes mühitinin beynəlxalq, milli, sahə və şirkət (təsərrüfat subyekti) səviyyələrinə uyğun tiplərini ayırmaq olar (*Şəkil 2*).

Şəkil 2. Əhatə sferasının miqyaslarına görə biznes mühitinin tipləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2-ci şəklə uyğun olaraq hər bir biznes mühiti tipinin digər tiplər üzərində təsiri onun əhatə dairəsinin genişliyi ilə şərtlənir. Sahənin biznes mühiti birbaşa və ya dolayısı ilə milli və beynəlxalq mühitin təsirinə məruz qalır və öz növbəsində biznes vahidinin fəaliyyət mühitinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələnin bu cəhəti hər bir səviyyə üzrə biznes mühitinin formalaşması amillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin xarakteri və strukturunun açıqlanması baxımından maraq doğurur.

Aqrar sahə iqtisadiyyatda formalaşan ümumi biznes mühiti çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, həmin sahədə işgüzar fəaliyyətin spesifik cəhətləri biznes mühitinin müxtəlif komponentlərinin nisbəti, onun ayrı-ayrı elementlərinin rolu və tətbiqi ilə bağlı xüsusiyyətləri də şərtləndirmiş olur. Bu xüsusiyyətlər arasında ilk növbədə aşağıdakıları göstərmək olar.

Aqrar sahədə biznes mühitinin 1-ci şəkildə göstərilən komponentləri arasında təbii mühit amilləri əsaslı yer tutur. Texnoloji mühidə uzunmüddətli dövrdə genişlənmədə olan dəyişikliklər həmin amillərin rolunun müəyyən qədər azalması istiqamətində təsir göstərsə də, kənd təsərrüfatı istehsalında təbii iqlim şəraiti fundamental əhəmiyyətliyi saxlamaqdadır. Eyni zamanda, təbii mühit biznes mühiti elementləri arasında sistem əlaqələri vasitəsilə digər komponentlərin aqrar sahədə tətbiqi xüsusiyyətlərinə də əhəmiyyətli təsir göstərir.

Aqrar sahədə demoqrafik mühit komponenti də iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə nisbətən daha fəal rola malikdir. Demoqrafik mühit bir tərəfdən tələbin həcmi və strukturu vasitəsilə, digər tərəfdən isə sahənin resurs təminatı vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalında biznes fəaliyyətinin imkanları və şərtlərinə təsir göstərən amil kimi çıxış edir.

Aqrar sahədə biznes mühitinin əsas spesifikasiyləri sırasına kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı bazar strukturlarının özəllikləri də aid edilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları məhsullarını azad rəqabət şəraitində reallaşdırırlar. Bununla yanaşı, onlar istehsal resurslarını və bir sıra xidmətləri qeyri-təkmil rəqabətin xas olduğu bazarlar vasitəsilə əldə edirlər. Birinci halda biznes vahidləri bazar tələbinin elastikiliyi xüsusiyyətilə əlaqədar qiymətlərin nisbətən genişmiqyaslı dalğalanmaları və maliyyə vəziyyətində istiqrarsızlığın yaranması ilə rastlaşmalı olurlar. İkinci halda isə tərəfdaşların inhisarçılıq davranışları ilə üz-üzə qalırlar. Belə vəziyyətlər biznes mühitində dövlətin əsas tərəflərdən biri kimi çıxış etməsinə zərurət yaradır. Dövlət geniş tənzimləyici, təşviq və kömək tədbirləri vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün biznes mühitinin əlverişli hala gətirilməsi funksiyasını yerinə yetirməli olur.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə yanaşmalar

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsi bu mühitin biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi baxımından əlverişlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Əlverişli mühit konsepsiyası iqtisadiyyatın özəl sektoru ilə sıx bağlıdır və bir qayda olaraq həmin sektorda zəruri dinamikliyin stimullaşdırılması üçün yaradılmalı olan əlverişli mühitə aid edilir (7). Qeyd edək ki, bir sıra araşdırmalarda “əlverişli biznes mühiti” termini “əlverişli işgüzar mühit” termininin sinonimi kimi qəbul edilir.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə yanaşmada iki əsas istiqamət ayrılır: ümumi yanaşma əsasında dəyərləndirmə və sahə yanaşması əsasında dəyərləndirmə.

Birinci istiqamət üzrə bütövlükdə iqtisadiyyata xas olan biznes mühiti müəyyən edilir və buna müvafiq olaraq ayrı-ayrı sahələr üzrə işgüzar fəaliyyət şəraitinə dair qiymətləndirmələr aparılır. Hazırkı şəraitdə həmin istiqamətdə geniş istifadə olunan yanaşmaya ilk növbədə Dünya Bankının

hazırladığı “Doing Business” hesabatı üzrə dəyərləndirmə aid edilir. Bu hesabat 2003-cü ildən başlayaraq hər il üçün müvafiq göstəricilərə əsasən ölkələr üzrə biznesin həyata keçirilməsi şəraitinin nə dərəcədə əlverişli olmasını dəyərləndirir. Qeyd edilən göstəricilərin tərkibinə 2020-ci ildə (“Doing Business 2020”) aşağıdakılar aid edilib- müəssisənin qeydiyyatı, tikintiyə icazə alınması, elektrik təchizatı sisteminə qoşulma, mülkiyyətin qeydiyyatı, kredit alınması, investorların qorunması, vergiqoyma, beynəlxalq ticarət, işəgötürmə, müqavilələrin icrasının təmin olunması, müflisləşmə proseduru. Hər bir göstərici üzrə qiymətləndirmə onunla bağlı prosedurların sayı, zaman və məsrəflər əsasında həyata keçirilir (6). Bu göstəricilər əsasında biznes qurulması, fəaliyyət üçün yer əldə edilməsi, maliyyəyə əlyətərlilik, gündəlik əməliyyatların yerinə yetirilməsi şəraiti dəyərləndirilir. Eyni zamanda, ümumi ölkə balı hesablanır. Araşdırmanın metodologiyası hər bir göstəriciyə dair ölkələr üzrə zaman sırası qurmağa və biznes mühitində dəyişikliklərin dinamikasını izləməyə imkan verir. Hesabat çərçivəsində biznesin aparılması şəraitinə dair hesablanan indekslərin dəyişilməsi ölkələrarası müqayisələr aparmağa da imkan yaradır.

“Doing Business” hesabatının göstəriciləri əsasında aqrobiznes mühitində baş verən dəyişiklikləri də ümumi şəkildə dəyərləndirmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycanın 2015-2020-ci illər arasında “Doing Business” reytingi 80-dən 28-ə qədər yüksəlmişdir. Bunun əsasında ölkəmizin ümumi biznes mühiti çərçivəsində həm də aqrobiznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişin baş verdiyini söyləmək olar.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, “Doing Business” hesabatına daxil edilən göstəricilər biznes mühitini səciyyələndirən bütün göstəriciləri əhatə etmir, ən əsası isə burada konkret sahələr, o cümlədən kənd təsərrüfatında işgüzar fəaliyyətlə bağlı məsələlərin konkret müzakirəsi öz əksini tapmır. Ölkə reytingi məhdud biznes sferasının göstəriciləri əsasında formalaşır.

Biznes mühitinin dəyərləndirilməsinə ümumi yanaşma Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hesablanan Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksinin metodologiyası çərçivəsində reallaşdırılır. Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi ölkələrin öz vətəndaşlarının yüksək rifahını təmin etmək imkanını qiymətləndirir. Bu isə ilk növbədə ölkənin malik olduğu resurslardan nə dərəcədə səmərəli istifadə etməsindən, əmək məhsuldarlığının daim yüksəldilməsindən və məhsul və xidmətlərin yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsindən asılıdır. Sözügedən indeksin kəmiyyətini formalaşdıran komponentlərdən biri əlverişli biznes mühitinə dair (insan kapitalı, bazarlar və innovativ ekosistem komponentləri ilə birlikdə) göstəricilərdir. Bunlara institutların, infrastrukturun, İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tətbiqi və makroiqtisadi stabilliyi səciyyələndirən göstəricilər aid edilir (17). Bu baxımdan milli rəqabətqabiliyyətlik indeksinin səviyyəsinə və dinamikasına əsasən, həm də ölkənin biznes mühitində baş verən dəyişikliklər barədə fikir yürütmək mümkündür. Eyni zamanda, həmin yanaşma qeyd edilən istiqamətdə müəyyən məhdudluqlara da malikdir. Əvvəla, indeksin hesablanması metodologiyası bir neçə komponentdən formalaşmaya əsaslandığı üçün onun dəyişməsinin biznes mühiti amili ilə əlaqəsini birbaşa izləmək mümkün olmur. Digər tərəfdən, indeksin hesablanmasında biznes mühiti məhdud sayda tərəflərlə təmsil olunur. Habelə “Doing Business” hesabatında olduğu kimi, bu halda da biznes mühiti ümumi iqtisadiyyata aid vəziyyətlə səciyyələndirilir, konkret sahələrdə, o cümlədən aqrar sektorda fəaliyyət mühiti ilə bağlı müstəqim təsəvvür əldə etmək mümkün olmur.

Biznes mühitinə ümumi yanaşma “The Economist” dərgisinin “Economist Intelligence Unit” bölməsinin apardığı “Biznes mühiti reytingi” (“Business Environment Rankings”) araşdırmasında da yer alır. Bu araşdırmada 10 meyar (siyasi mühit, makroiqtisadi mühit, bazar imkanları, sahibkarlığın

inkışafı və rəqabət siyasəti, xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti, xarici ticarət və valyuta nəzarəti, vergilər, maliyyələşdirmə, əmək bazarı, infrastruktur) əsasında ölkələr üzrə biznes mühitinin keyfiyyəti və cəlb ediciliyi dəyərləndirilir. Araşdırmaya dair sonuncu hesabatda 82 ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın göstəriciləri daxil edilmişdir. Araşdırmada bütövlükdə 91 göstəriciyə baxılır (2). Digər ümumi yanaşmalardan fərqli olaraq biznes mühiti həm keçmiş və mövcud vəziyyət baxımından, həm də işgüzar dairələrin gözləntiləri nəzərə alınmaqla perspektiv üçün dəyərləndirilir. Proqnozlar standart analitik əsaslardan istifadə edilməklə hazırlanır. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz digər ümumi yanaşmalarda olduğu kimi “Biznes mühiti reytingi” araşdırmasında da aqrobiznes mühitinə dair məsələlərə ayrılıqda baxılır.

Aqrobiznes mühitinin ümumi yanaşma əsasında dəyərləndirilməsinin istiqamətlərindən birini də investisiyaların cəlb edilməsi üçün mühitin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Bu yöndə metodiki yanaşmaların hazırlanması ilk növbədə inkışaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatında struktur yenidənqurmalarının həyata keçirilməsi, bu sektorun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ixrac potensialının inkışaf etdirilməsi məqsədilə xarici investisiyaların cəlb edilməsinin aktuallaşması fonunda formalaşmışdır. Dünya Bankı, daha sonra BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD), İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD) tərəfindən investisiya mühitinin vəziyyətinə dair araşdırmalar aparılmış, müvafiq məlumat bazaları formalaşdırılmış, eyni zamanda, zəruri dəyərləndirmələr aparılmasına yönəldilmiş metodiki üsullar hazırlanmışdır. Dünya Bankı tərəfindən investisiya mühitinin araşdırılması metodologiyası bu işin seçilmiş ölkələr üzrə aparılmasına və çarpaz məlumatlar üzərində təmərküzləşməyə əsaslanır.

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı tərəfindən irəli sürülən yanaşma Müstəqim Xarici İnvestisiyaların (MXİ) cəlb edilməsinin dəyərləndirilməsini əhatə edir. Bu istiqamətdə analitik məqsədlər üçün “İnvestisiya kompası” və “Ölkəyə MXİ axını indeksi” göstəricilərindən istifadə edilir. Birinci göstərici investisiya mühitini formalaşdıran əsas parametrləri (resurslar, infrastruktur, əməliyyat xərcləri, iqtisadi göstəricilər, vergilər, idarəetmə, normativ-hüquqi baza) özündə birləşdirir. İkinci göstərici isə ölkəyə MXİ-nin gəlişinin nisbi səviyyəsini ifadə edir və qlobal səviyyədə qəbul olunan MXİ-də və ÜDM-də ölkənin paylarının nisbətini ifadə edir (21).

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının yanaşması MXİ-nin cəlb edilməsinə təsir göstərən amilləri kompleks dəyərləndirməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin yanaşma aqrobiznes sferasına investisiyaların cəlb edilməsi şəraitini konkret detalları ilə dəyərləndirməyə imkan vermir.¹

İnvestisiya mühitinin dəyərləndirilməsinə dair OECD tərəfindən irəli sürülən metodiki yanaşma investisiyalara təsir göstərən 12 fərqli siyasət sahəsini əhatə etməklə kompleks təhlillərin aparılmasına əsaslanır. Həmin sahələrə ölkədə reallaşdırılan investisiya siyasəti, ticarət, rəqabət, vergi, biznesin aparılmasında məsuliyyətin yüksəldilməsi, “yaşıl artım”ın dəstəklənməsi sahəsində siyasətlər, habelə korporativ idarəetmədə şəffaflıq, insan resurslarının inkışafı, infrastrukturun və maliyyə sektorunun inkışafı, dövlət idarəetməsi məsələləri aid edilir. Müvafiq dəyərləndirmələrə dair hesabat “İnvestisiya Siyasətinin Əsasları” (“The Policy Framework for Investment” (PFI)) sənədinə daxil edilir (18). Araşdırma sorğu keçirilməsi yolu ilə aparılır. Hesab edilir ki, qeyd olunan

¹ Qeyd edilən məsələlər ancaq müəyyən qədər BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının transmilli korporasiyaların kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarına həsr olunmuş “Dünya İnvestisiya Hesabatı 2009” adlı hesabatında öz əksini tapmışdır. Həmin hesabatda transmilli korporasiyaların kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşları və onların dünyanın regionları üzrə aqrar sahənin inkışafında rolu təhlil olunmuşdur (20).

istiqamətlər üzrə daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və bütün tərəflər üçün səmərəliliyin yüksəldilməsinə şərait yaradan mühit formalaşdırılmalıdır. Belə yanaşma əsasında investisiya siyasəti dəyərləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, OECD tərəfindən 2006-cı ildə həmin sənədin əsasında bu təşkilata daxil olan ölkələr və üzv olmayan 60 ölkənin iştirakı ilə “Kənd təsərrüfatında investisiya üçün siyasətin əsasları” adlı çərçivə sənədi də hazırlanıb. Sənəd 2013-cü ildə OECD-nin investisiya və kənd təsərrüfatı üzrə komitəsi, eləcə də inkişafa kömək komitəsi tərəfindən bəyənilib. Bu sənəddə kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı önəmli hesab edilən məsələlərə baxılır və müvafiq tövsiyələr irəli sürülür (19).

Ümumi yanaşma əsasında dəyərləndirmələr biznesin inkişaf mühitinin əlverişliliyinə dair milli səviyyədə məlumatları özündə əks etdirir. Bu yanaşmalar çərçivəsində ayrı-ayrı sahələrin, o cümlədən aqrobiznes sektorunun spesifiklikləri ilə bağlı cəhətlər nəzərə alınmır. Lakin aqrobiznes üçün həmin cəhətlər, ilk növbədə yerli şəraitlə bağlı amillər vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla aqrobiznes mühitinin sahə yanaşması əsasında dəyərləndirilməsinin önəmi yüksəlir.

Aqrobiznes mühitinin sahə yanaşması əsasında dəyərləndirilməsinə dair metodologiyanın hazırlanması istiqamətində ilk təşəbbüs ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAİD) tərəfindən göstərilmişdir. Bu qurum 2008-ci ildə aqrobiznes mühitinin təhlili məqsədilə “Kənd təsərrüfatında hüquqi və institusional islahatlar” (AgCLIR) alətini hazırlamışdır. Bu yanaşma ilkin mərhələdə “Doing Business”-in alətlər toplusundan istifadə etməklə kənd təsərrüfatında biznes mühitinin diaqnostikasının aparılmasını və fəaliyyətdə səmərəliliyin aşağı olmasını şərtləndirən köklü səbəblərin müəyyən olunmasını, eyni zamanda zəruri olan islahatlara dair təkliflərin hazırlanmasını nəzərdə tutub. Araşdırma biznes, qeyri-hökumət və dövlət qurumlarının nümayəndələri ilə mü sahiblər əsasında aparılır. Tətbiq olunan metodologiyaya uyğun olaraq baxılan hər bir parametrlər üzrə göstəricilər 1-5 bal şkalası ilə qiymətləndirilir. Bu metodologiya əsasən bir sıra Afrika ölkələrində (Qana, Uqanda, Tanzaniya və s.) və Kosovoda tətbiq olunur (15).

AgCLIR yanaşmasının əsas üstünlüyü sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aqrobiznes sferasında işgüzar fəaliyyət mühitinin dəyərləndirilməsinə imkan yaradılmasıdır. Eyni zamanda, Dünya Bankının müvafiq yönümdə konsepsiyalarına bağlılıq həmin yanaşmanın məhdudluğu kimi qiymətləndirilir.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsinə daha əhatəli metodoloji yanaşma Dünya Bankı Qrupu tərəfindən “Kənd təsərrüfatı biznesinə imkanların təmin edilməsi” (“Enabling the Business of Agriculture”) mövzusunda aparılan araşdırma çərçivəsində hazırlanmışdır. Bu yanaşma kənd təsərrüfatında biznes mühitini birbaşa qiymətləndirməyə yönəldilib. Araşdırmada dövlət tərəfindən hazırlanan normativ aktların və proseslərin ölkə fermerlərinin kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə nə dərəcədə imkan yaratması və ya maneələr törətməsi öyrənilir. Bu istiqamətdə araşdırmaya dair hesabatda aşağıdakı 8 kəmiyyət göstəricisi barədə təhlillər aparılır:

- Toxum tədarükü (yeni taxıl sortlarının qeydiyyatına vaxt və vəsait sərfi, habelə toxumun keyfiyyətinin tənzimlənməsi);
- Gübrə qeydiyyatı (yeni kimyəvi gübrə məhsulunun qeydiyyatına vaxt və vəsait sərfi, habelə gübrənin keyfiyyətinin tənzimlənməsi);

- Su təminatı (su məlumatlarına çıxış tələbləri və su resurslarının idarə edilməsi barədə qərarların qəbulunda iştirak etmək imkanları);
- Maşınların qeydiyyatı (ikiöxlü, dördtəkərli traktorun qeydiyyatı üçün vaxt və xərc sərfi);
- Mal-qaranın saxlanması (istehsal olunan yemin və dərman preparatlarının keyfiyyətinin tənzimlənməsinin keyfiyyəti);
- Bitki sağlamlığının qorunması (fitosanitar tənzimlənməsinin keyfiyyəti);
- Ərzaq məhsulları ilə ticarət (kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti üçün sənədlərin alınması vaxtı və dəyəri, qida tənzimləmə sisteminin keyfiyyəti);
- Maliyyəyə çıxış (maliyyə qanunları və qaydalarına əlyətərlik) (8).

Qəbul olunmuş metodologiyaya uyğun olaraq hər bir komponent üzrə və ümumi bal hesablanır. Bu zaman bütün komponentlər eyni çəkiyə malik olur. Ölkə göstəricisi 0-100 bal arasında dəyişir. Hər komponent üzrə və ümumi göstəricinin illər üzrə kəmiyyətlərində fərqlər müvafiq müddət ərzində ölkədə fermerlər üçün fəaliyyət şəraitinin nə dərəcədə dəyişməsinə ifadə edir. Beləliklə, hesabatda daxil edilən göstəricilər kənd təsərrüfatında sahibkarlıq mühiti və bazarlara inteqrasiya prosesləri sahəsində irəliləyişləri qiymətləndirməyə və mövcud normativ maneələri aşkara çıxarmağa əhəmiyyətli imkanlar açır.

“Kənd təsərrüfatı biznesinə imkanların təmin edilməsi” qlobal səviyyəni əhatə etməklə aqrar sahədə tənzimləmə qaydalarının və onların tətbiqinin effektivliyinin ölkələrarası müqayisəsini aparmağa imkan yaradır. Qeyd edək ki, araşdırmanın aparıldığı ölkələrin sayı ardıcıl olaraq artır. 2019-cu il üçün hesabatda 101 ölkənin məlumatları daxil olunub. İndiyədək aparılmış “Kənd təsərrüfatı biznesinə imkanların təmin edilməsi” tədqiqatlarında Azərbaycan təmsil olunmamışdır.

Nəticə

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsi onun həmin sferada işgüzar fəaliyyət üçün əlverişlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsinə yönəldilir. Biznes mühitinin struktur xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla dəyərləndirmə prosesində kompleksliyə əməl olunmasının başlıca prinsip kimi qəbul edilməsinə zərurət yaranır. Dəyərləndirmə biznes mühitinin bütün komponentlərini əhatə etməlidir. Bu baxımdan beynəlxalq qurumlar tərəfindən biznes mühitinin qiymətləndirilməsinə dair hazırlanmış metodiki yanaşmalardan ölkə kontekstinə dair cəhətlərə nisbətən geniş yer ayırmaqla istifadə önəmlidir.

Aqrobiznes mühitinin dəyərləndirilməsində digər mühüm prinsip ümumi və sahə yanaşmalarının vəhdətinin təmin edilməsidir. Biznes mühitinin qiymətləndirilməsinə dair aqrar sektor və milli iqtisadiyyat üzrə göstəricilər bir-birini tamamlamaqla yanaşı, onların hesablanması metodologiyalarında uyğunluğun təmin edilməsinə də ehtiyac yaranır. Eyni zamanda, sahə yanaşması çərçivəsində araşdırmaya cəlb edilən parametrlərin tərkibinin hər bir ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatında işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması sahəsində real prioritetlərə uyğun müəyyən edilməsi məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Business Environment: Meaning, Objectives, Importance and Factors. <https://www.businessmanagementideas.com/term-paper/business-environment-term-paper/business-environment/17145>
2. Business environment rankings methodology. /graphics.eiu.com › files › ad_
3. Business Environment Rankings Which country is best to do business in? From The Economist Intelligence Unit. https://www.iberglobal.com/files/business_climate_eiu.pdf
4. Chao-Chien Chen, Hsiu-Ping Yueh and Chaoyun Liang. Strategic Management of Agribusiness: Determinants and Trends. <https://ssrn.com/abstract=3105418>
5. Craig Dobbins. Strategic Planning: External Environmental Scanning Center for Food and Agricultural Business Purdue University. <https://ag.purdue.edu/agecon/ExtensionPrograms/sbpcp/resources/exscan.pdf>
6. Doing Business 2020 - World Bank Group documents 1. [worldbank.org](http://www.worldbank.org) › curated › pdf › Enabling environments for agribusiness and agro-industries development Regional and country perspectives. <http://www.fao.org/3/i3121e/i3121e00.pdf>
7. Enabling environments for agribusiness and agro-industries development Regional and country perspectives. <http://www.fao.org/3/i3121e/i3121e00.pdf>
8. Enabling the Business of Agriculture 2019. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31804/9781464813870.pdf>
9. Feed the future enabling environment for food security. www.agrilinks.org/sites/default/files/resource/files/ftf_eefs_project_overview_public_2018_0.pdf
10. Implications of the Macro Environment on Agriculture... www.agmanager.info › implic.
11. Internal environment of an agricultural farm. www.agriculturejournals.cz › public Files.
12. OECD/FAO (Organization for Economic Co-operation and Development/Food and Agriculture Organization). 2018. "OECD-FAO Agricultural Outlook 2018–2027." Paris/Rome: OECD Publishing, FAO, Rome.
13. Strategic planning and agribusiness: An exploratory study of the adoption of strategic planning techniques by co-operatives. https://www.researchgate.net/publication/235292824_
14. Spotlight on AgCLIR: USAID's Flagship Agriculture-Focused Legal and Regulatory Analytical Tool. <https://www.agrilinks.org/post/spotlight-agclir-usaids-flagship-agriculture-focused-legal-and-regulatory-analytical-tool>
15. Tatyana V. Shtal; Mykhailo M. Buriak; Yerzhan Amirbekuly; Galiya S. Ukubassova; Tlegen T. Kaskin; Zuhra G. Toiboldinova. Methods of analysis of the external environment of business activities. <https://www.revistaespacios.com/a18v39n12/a18v39n12p22.pdf>
16. The Global Competitiveness Report. SPECIAL EDITION 2020 http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf
17. The Policy Framework for Investment (PFI). <https://www.oecd.org/investment/pfi.htm>
18. The Policy Framework for Investment in Agriculture. <http://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/PFIA-July-2014.pdf>
19. UNCTAD. 2009. World Investment Report 2009. New York and Geneva. http://unctad.org/en/docs/wir2009_en.pdf

20. World Investment Report <https://unctad.org/topic/investment/world-investment-report>
21. Оценка развития сельского хозяйства и сельских территорий в странах Восточного Партнерства. РЕГИОНАЛЬНЫЙ ОТЧЕТ. <http://www.fao.org/3/aq676r/aq676r.pdf>
22. Моисеенко А.А. Внешняя и внутренняя среда бизнеса. <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-i-vnutrennyaya-sreda-biznesa/viewer>

S.E. Jafarov

Ph.D. student of the Agricultural Economics Research Center

Methodological issues of agrobusiness environment evaluation

Summary

One of the important conditions for the dynamic development of agricultural production is the creation of favorable conditions for business in this area. The article describes the structure of the business environment and its features in the agricultural sector. The main focus is on the analysis of different approaches to the assessment of the agribusiness environment. Relevant generalizations are made as a result of research in this direction.

Keywords: *business environment, agrarian sector, agribusiness, components of business environment, types of business environment, methodology, investment.*

С.Э. Джафаров

Докторант Центра аграрных исследований

Методологические вопросы оценки среды агробизнеса

Резюме

Одним из важных условий динамичного развития сельскохозяйственного производства является создание благоприятных условий для ведения бизнеса в этой сфере. В статье описывается структура бизнес-среды и ее особенности в аграрном секторе. Основное внимание уделяется анализу различных подходов к оценке среды агробизнеса. Соответствующие обобщения сделаны в результате исследований в этом направлении.

Ключевые слова: *бизнес-среда, аграрный сектор, агробизнес, компоненты бизнес-среды, типы бизнес-среды, методология, инвестиции.*